

Protestant Theological University

Review of: Irene Dingel e.a. (ed.), *Der Antinomistische Streit (1556–1571)*

Moehn, W.H.T.

Published in:
Theologia Reformata

Published: 01/01/2018

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (APA):
Moehn, W. H. T. (2018). Review of: Irene Dingel e.a. (ed.), *Der Antinomistische Streit (1556–1571)*. *Theologia Reformata*, 61(2), 173-175.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-pthu/bibliotheek-pthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

vijn tegen zijn opponenten aankeek en hoe hij hun theologische posities heeft getaxeerd. De tekst die als motto voor dit hoofdstuk is gekozen, maakt direct duidelijk wat er op het spel staat: 'de mens kan niet het minste of geringste toegekend worden waarop hij zich zou kunnen beroemen, of God wordt daarvoor van Zijn eer beroofd' (*Institutie* 2.2.1). Verdienste heeft altijd te maken met auto-noom menselijk handelen, dat hoe dan ook afbreuk doet aan Gods genade. In dit verband is Lukas 17:10 voor Calvin een belangrijke tekst: 'Zo moet ook u, wanneer u gedaan hebt al wat u opgedragen is, zeggen: Wij zijn onnutte dienaren, want wij hebben slechts gedaan wat wij moesten doen.' De auteur concludeert: 'Against including meritorious works in accounting for one's just standing before God, Calvin develops his doctrine of justification, the role of faith, and the totality of forgiveness' (88).

In de volgende hoofdstukken worden Calvijns gedachten over goede werken en verdienste nader geanalyseerd. Deze analyse is vooral gebaseerd op de *Institutie*, de commentaar op de brief aan de Romeinen en de discussie die Calvin gevoerd heeft met Pighius in zijn *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae adversus calumnias Alberti Pighii Campensis* (1543). In de discussie met Pighius gaat het echter niet zozeer over de problematiek van verdienste, maar vooral over de mate waarin de wil is aangetast door de zonde. Bij zijn tegenstanders bespeurt Calvin voortdurend een vorm van synergisme in de relatie tussen God en mens. Elke bijdrage van de kant van de mens aan zijn redding – hoe gering ook – ondermijnt de zekerheid van de verlossing.

Aan het einde van de bespreking van deze waardevolle studie, veroorloof ik me toch een opmerking over de verhouding tussen prijs en kwaliteit. Wanneer de hoge prijs van dit boek afgezet wordt tegen het aantal pagina's, zou verwacht mogen worden dat de

correctie meer aandacht had gekregen en verbaast het dat een groot deel van de hoofdtekst op pagina 23 op de volgende pagina letterlijk in een uitvoerige voetnoot terugkeert. Deze opmerking komt niet in mindering op mijn waardering voor de wijze waarop de auteur erin geslaagd is Calvijns geschriften te analyseren en interpreteren in de context van de toenmalige theologische debatten.

W.H.Th. Moehn

Irene Dingel e.a. (red.), *Der Antinomistische Streit (1556–1571)* [Controversia et Confessio. Theologische Kontroversen 1548–1577/80, 4] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016), x + 590 p., € 130,00 (ISBN 9783525560310).

In de afdeling Boekbesprekingen van *Theologia Reformata* zijn de vier reeds eerder verschenen delen in de belangwekkende serie 'Controversia et Confessio' niet besproken. De periode waarin de geschriften die in C&C worden uitgegeven gepubliceerd zijn, wordt afgebakend door het Augsburgse Interim van 1548 en de uitgave van de *Formula Concordiae* (1577) en het Concordiënboek (1580). Deze periode laat zich typeren als de vroegmoderne 'Streit- bzw. Kontroverskultur'. Het grote project dat onder leiding van Irene Dingel uitgevoerd wordt in opdracht van de Akademie der Wissenschaften und der Literatur te Mainz, beoogt zichtbaar te maken hoe de theologische debatten en geschillen gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw ervoor gezorgd hebben dat de reformatorische leer nauwkeuriger verwoord en aandacht is. Centraal staat 'die Frage, in welcher Ausrichtung man die Tradition der Wittenberger Reformation, das Wittenberger reformatorische Erbe, bewahren und fortsetzen wollte: entweder im Sinne einer ausschließlich von Martin Luther her definierten

theologischen Lehre oder aber im Sinne einer Luther und Melanchthon integrierenden Theologie oder schließlich in überwiegender Betonung der von Melanchthon ausgehenden Impulse, die den Weg dazu ebneten, sich in Lehre und Leben der Kirche gegebenenfalls auf konfessionell europäische Kontexte einzulassen und sich damit dem Calvinismus zu öffnen' (Dingel, 'Historische Einleitung', Band 1: *Der Interimistische Streit (1548)*, 10; <http://diglib.hab.de/edoc/ed000234/download/cc1.pdf>, geraadpleegd op 14 maart 2018).

Het is typerend voor de zestiende eeuw dat de discussies en debatten niet langer uitsluitend gevoerd worden binnen de muren van de universiteiten, maar ook in de toenmalige samenleving. Er is sprake van een popularisering van de academische *disputatio*, waarbij ook gebruikgemaakt wordt van de volkstaal. In deel 4 zijn dan ook veertien Duitse teksten opgenomen en vijf in het Latijn.

Het spectrum van de thema's die aanleiding hebben gegeven tot discussies en conflicten, wordt bepaald door de artikelen van het Augsburgse Interim. De volgende polemieken worden onderscheiden: de zogenaamde Interimistische Streit (1548), de Adiaphoristische Streit (1548-1560), de Majoristische Streit (1552-1570), de Antinomistische Streit (vanaf 1556), de Synergistische Streit (1555-1560/61), de Erbsündenstreit (vanaf 1560/61), de Osiandrische Streit (1549-1552) en de debatten met betrekking tot de Wittenberger christologie en avondmaalsleer (1570-1574).

De geschriften die in C&C kritisch worden uitgegeven, vormen slechts een selectie van de vele geschriften en pamfletten die in deze periode het licht zagen. Aan het project is een digitale databank gekoppeld, waarin inmiddels niet minder dan 2065 titels zijn opgenomen (www.controversia-et-confessio.de/cc-digital.html). De talrijke Latijnse titels die hier worden opgevoerd, onderstrepen de noodzaak van een goede scholing in

het Latijn om toegang te hebben tot deze belangrijke periode in de geschiedenis van het protestantisme.

Bij de uitgave van de teksten valt op dat de schrijfwijze van de brontekst zo veel mogelijk gehandhaafd blijft. Een klein citaat moge dienen als illustratie: 'vt pijs omnibus appareat VVigandum', in plaats van 'ut piis omnibus appareat Wigandum' (531, r. 21). Van elk geschrift in C&C wordt een foto van de titelpagina inclusief transcriptie geboden. Aan de editie van de tekst gaat een inleiding vooraf, waarin in ieder geval de historische omstandigheden, de auteur(s), de geadresseerden, de inhoud en vindplaats van de originele tekst aan de orde komen.

In het deel dat we hier bespreken staat de vraag naar de geldigheid van de oudtestamentische geboden centraal. Reeds in 1527 was in Wittenberg meningsverschil ontstaan over de rol van de wet en de prediking van de wet. Directe aanleiding vormde Melanchthons uitgave van de *Articuli visitationis*. Hierin wees hij op de gevaren van een eenzijdige prediking van Gods genade en onderstreepte hij de noodzaak om het christelijk onderwijs te laten beginnen met de prediking van de wet opdat de zondaar bewogen wordt tot boete. Johannes Agricola verweet Melanchthon dat hij de kern van de reformatorische leer verloochende en dreigde terug te keren tot de Rooms-Katholieke Kerk. Melanchthon onderstreepte de blijvende betekenis van de wet in het leven van de wedergeboren christen. In de *Loci communes* van 1535 noemde hij dit de 'tertius usus legis'. In de *Formula Concordiae* werd beleden dat de wet er voor niet-gelovigen en voor gelovigen is omdat de vernieuwing van de gelovigen nog niet volkomen is. Hoofrolspelers in de derde fase van de antinomistische strijd (1556-1571) zijn Matthias Flacius, Joachim Mörlin en Anton Otho.

Grondige kennis van de geschilpunten in de zestiende eeuw – waarvoor deze fraaie editie en de daaraan gekoppelde website een

onmisbaar stuk gereedschap vormen – is een goede basis om de ontwikkelingen in de daaropvolgende eeuwen te begrijpen.

W.H.Th. Moehn

Jan Peter Schouten, *Hij preekte en leerde altoos... Predikantenportretten uit vijf eeuwen* (Hilversum: Verloren, 2015), 280 p., € 29,00 (ISBN 9789087045111).

Dit boek is een portretgalerij van dominees uit het voorgeslacht van de auteur. Al met al boeiende stof en het biedt een behoorlijke variëteit aan godgeleerde personages. De auteur was zelf predikant (ondertussen met emeritaat) en heeft van vaderszijde nog herinneringen aan zijn opa die ook predikant was. Maar als men in de familie van zijn moeder over 'de dominee' sprak, dan bedoelde men ds. C.E. van Koetsveld, een typisch hervormde dominee uit het midden van de negentiende eeuw, die ook nog hofprediker van Willem III is geweest. Hij schreef zijn pastorie-ervaringen op in het boek: *Schetsen uit de Pastorij te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen Dorpsleeraar*.

Het boek opent met een levensschets van Reijner Joosten van Brakel (1489-1576). Een getrouwde priester over wie de NCRV in 2007 een documentaire maakte. Dat priesters met een vrouw samenleefden werd in die tijd wel min of meer toegestaan, maar Reijner en Catelijne waren wettig getrouwd. Reijner werd in 1516 tot priester gewijd en heeft kennelijk verzwegen dat hij officieel getrouwd was. Dat dit tot conflicten leidde, moge duidelijk zijn, temeer daar Catelijne erop stond dat zij als wettige echtgenote van de pastoor werd erkend. In 1525 trekt de pastoor naar Rome om de paus in te winnen voor zijn zaak. Hoewel dit portret tot de verbeelding spreekt, raakte ik zeker niet minder gefascineerd door Christoffel Ledebur (1573-1659)

en Bernardus Ledebur (1706-1795).

De eerste Ledebur kwam uit Osnabrück (uit een gegoede familie) en trok na zijn studie naar Overijssel. Eerst werkte hij als huisleeraar op kasteel Weleveld en in 1613 werd hij door de kasteelheer van Almelo aangesteld als predikant. De Reformatie in Twente ging langs de lijnen van de geleidelijkheid, temeer daar de dreiging van de Spaanse legers nog volop aanwezig was. De pastoors werden predikant na een examen bij de classis, zo ook de pastoor van Almelo. Na diens overlijden werd Ledebur aangesteld als predikant, eerst als luthers hulpprediker, en in 1619 werd hij officieel toegelaten als predikant van de Gereformeerde Kerk. De tweede Ledebur die de revue passeert (uit hetzelfde geslacht) groeide op in het graafschap Bentheim, studeerde theologie in Groningen en begint zijn predikantenloopbaan in Weerselo en wordt in 1742 predikant in Hellenendoorn, een omvangrijke gemeente waar de bevolking in grote meerderheid gereformeerd was. Als dominee moet hij hier laveren tussen de eenvoudige boerenbevolking en drie adellijke huizen (die het collatierecht hadden). Pikant is het conflict over de plaats van de adellijke banken in het kerkgebouw, nadat een storm een deel van de kerk had verwoest en het dak van het koor zwaar was beschadigd. Ledebur trotseert de adellijke familie wanneer zij hun meubilair in het droge middenschip veilig willen stellen. Is bij de dominee uit Hellenendoorn al iets te bespeuren van de bevindelijke stroming die later opduikt in dit predikantengeslacht? De schrijver heeft uit het familiearchief allerlei preek schetsen en catechisatieopzetten kunnen raadplegen en concludeert dat Ledebur inderdaad de nadruk legde op de heilsorde en dat hij de hoorders classificeerde in groepen. Voor de catechisatie gebruikte hij het boekje van Hellenbroek.

Het portret van Lambertus Kolff (1717-1781) ademt een heel andere sfeer. Ook hij komt uit een predikantengeslacht en gaat